

JAN MALMSTEDT

Sidenvävarna på Drottningholm

Ett kungligt fabriksperiment på 1700-talet

Kungsladugården

MALMEN

Ekerövägen

Ekerövägen

Kanton

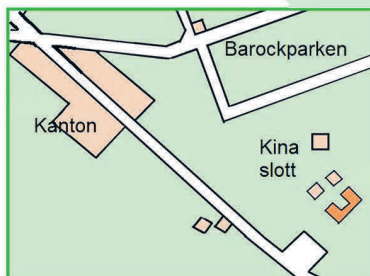
Drottningholms slott

Barockparken

Kina slott

Innehåll

1.	Förord	7
2.	Ett kungligt projekt	9
3.	Pistoler och elddon	13
4.	Knyppekola och spetsfabrik	27
5.	Ordensband och kokarder	37
	Kanton i textilteknikens historia	46
	Lovisa Ulrikas silkesmaskodling	48
	Siden med silke från Drottningholm	50
6.	Knivar, saxar och berlocker	53
	Stämplat och svarvat på Drottningholm	63
7.	Kongl. hovets strumpvävare	65
8.	En kort högkonjunktur	67
9.	Livet i Kanton	75
	Kanton efter manufakturperioden	84
	English Summary	87
	Litteratur, noter, register, illustrationsförteckning	88

Förord

STRAX BORTOM DROTTNINGHOLMS SLOTT och stora park ligger ett antal väl bevarade byggnader från 1700-talet. Den lilla hantverkarbyn Kanton är rester av en strävan att stärka rikets och kungahusets ekonomi, ett arv av viljan att ersätta import av dyrbara varor med tillverkning på egen mark. Till bakgrunden hör merkantilismen, den vägledande teorin för att skapa välstånd genom överskott i utrikeshandeln. Som ett tecken på tidens vurm för Kina uppkallades byn efter det exotiska landets ledande handelsstad.

Det är denna miljö som Jan Malmstedt beskriver. Han är inte den förste som gör det. En rangplats har länge innehafts av den svenskamerikanske professorn H. Arnold Bartons lilla arbete *Canton vid Drottningholm*. Men med sin forskning tar Jan Malmstedt ytterligare steg och fyller stora luckor. Tidigare har han i sitt arbete *Doktorerna på Drottningholm: världsarv med medicinhistoria* fördjupat vår kunskap om miljön.

I en framställning om äldre manufakturer framhöll den klassiske ekonomhistorikern Eli F. Heckscher, att studiet av Sveriges ekonomiska utveckling alltför mycket hade begränsats till politiken i stället för till näringslivets karaktär och befolkningens villkor. Jan Malmstedt stannar inte vid teorierna eller den yttre ramen utan fångar upp de utgångspunkter som Heckscher hade saknat. Detta är självklart ett ekonomihistoriskt arbete i en framträdande lokalhistorisk miljö, men även person- och hantverkshistoria i ett brett sociologiskt perspektiv.

Den viktiga impulsen kom från kungaparet, Adolf Fredrik och särskilt hans drivande hustru Lovisa Ulrika. Visserligen gynnades merkantilismen av landets vid denna tid ledande politiska hattregim, men författaren ställer frågan om inte i själva verket de kungliga intressena vägde tyngre än tidens ekonomiska teorier. Därmed ifrågasätts om inte intresset för manufakturerna snarare var ett tecken på en målmedveten företagar-kultur än att vara sprunget ur tidens doktrin.

Den handlingskraftiga drottningen brevväxlade flitigt med brodern Fredrik den store och begärde prover på sidentyger, spetsar och porslin från Berlin. I det lilla sam-

hället uppfördes bostäder och verkstäder för kvalificerade yrken. Under sin högperiod fylldes byn av bortemot ett hundratal hantverkare med familjer. Författaren har trängt in i den rika kyrkobokföringen, och därmed har invånarna fått namn och identitet. Genom detta vet vi att närmare hälften var av annan nationalitet. Konsthantverkare som pistolsmeder och spetsknypplerskor kom från kontinenten. Åtskilliga härstammade från Tyskland, Frankrike eller Flandern, och bland dessa fanns flera katoliker. Kanton var således också en internationell miljö.

Författaren har utnyttjat arkiven men även spårat bevarade artefakter. Vid sidan av personhistorien får vi kunskap om de föremål som framställdes. Hit hörde vapensmedernas och finsmidets konstfulla pistoler, bössor och andra föremål som sidenbandfabrikens omfattande produktion av ordensband. Bandfabriken tillgodosåg behovet av dekorationer, och behovet var stort sedan ett rikt ordensväsende hade etablerats några år tidigare under kung Fredrik I. Många av föremålen har författaren spårat till dagens museer.

I ett längre historiskt perspektiv blev ändå inte verksamheten så långvarig. Manufakturerna i Kanton hade etablerats på 1750-talet och nått sin höjdpunkt under 1760-talet. Under 1770-talet minskade omfattningen drastiskt. Vid riksdagen 1765–66 hade hattpartiet förlorat makten till rivalen mössorna. Den nya regimen förespråkade stor sparsamhet, och detta gick ut över lyxkonsumtion och stöd till manufakturer. Kung Adolf Fredrik avled 1771, och förhållandet mellan änkedrottning Lovisa Ulrika och hennes son Gustav III var långt ifrån gott. Därtill hade den nye kungen intressen, som mer vände sig åt konst, kultur och utrikespolitik.

Många av byggnaderna i det idylliska Kanton finns kvar, pietetsfullt vårdade, och området ingår i världsarvet Drottningholm. Även om den ursprungliga tanken bakom manufakturerna tidigt gick förlorad, har Jan Malmstedt med sitt arbete lyft fram arvet av detta märkliga samhälle från 1700-talet. Vi kan här se byn vimla av människor från många håll, och vi får en ingående bild av den verksamhet som sysselsatte dem.

Drottningholm i maj 2025

Erik Norberg

Fil. dr, f.d. riksarkivarie, Canton 3A

1. Ett kungligt projekt

D

ET KUNGLIGA LUSTSLOTTET Drottningholm är en av Sveriges vackraste byggnader. Med sina omgivande parker på Lovön väster om Stockholm är Drottningholm utsett till världsarv, en miljö densamma som i mitten av 1700-talet.

En besökare vandrar gärna genom slottsparken till Kina slott, ursprungligen en födelsedagspresent från kung Adolf Fredrik till drottning Lovisa Ulrika, och kanske förlängs promenaden ner till en väg med det lämpliga namnet Kantongatan. Dit kan besökaren på väg till slottet också komma från Ekerövägen utmed Drottningholm. På båda sidor av gatan ligger charmerande träpanelade hus med vita knutar, brutna tak, gröna dörrar och fönsterluckor, allt med en stämning av 1700-tal.

Eventuellt har besökaren, förmodligen med stigande förvåning, fått veta att det idylliska området under ett par decennier i mitten av 1700-talet var platsen för ett kungligt experiment med fabriker för smide, sidenband och en spetsfabrik med tillhörande skola för knypplerskor.

Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika.

GUSTAF LUNDBERG
NATIONALMUSEUM
JAKOB BJÖRK
SKOKLOSTER

Det kungliga projektet Kanton tillhörde slutet av den historiska epok som kallas frihetstiden, då kungamakten var satt på undantag. Med Lovisa Ulrika som pådrivande kraft bakom den försiktige Adolf Fredrik hade kungaparet på det politiska planet strävat efter att bli enväldiga härskare i frihetstidens Sverige. Ett försök till statskupp år 1756 strandade i ett komplett misslyckande. Kungen och drottningen fick finna sig i att bli uppläxade av riksdagen och drog sig alltmer tillbaka till Drottningholm. Här ägnade man sig åt omfattande konstsamlade, ombyggnader och nybyggnader. På slottet samlade drottningen en elit av vetenskapsmän, bland andra Carl von Linné. Lika aktiv var hon på det kulturella planet, exemplifierat med öppnandet 1766 av den teater på Drottningholm som står där än i dag, världens enda bevarade 1700-talsteater med ett originalmaskineri som ännu är i bruk.

Kungaparets privata intressen kom att synas även på områden där exklusiva hantverk nådde en oöverträffad höjdpunkt. Detta hände i ett område nära Kina slott, ur-

sprungligen en del av slottets jaktpark, Kongl. djurgården. Närheten till Kina slott gjorde att namnet på området hämtades från den kinesiska staden med samma namn, Kanton (numera Guangzhou, på svenska tidigare skrivet Canton vilket även används om husen), den första stad som besökts av européer. Den lilla »stadens« namn förstärktes av utplacerade kinesiska konstföremål.

Planerna på att anlägga en fabriksby i Kanton blev till nytta när det blev aktuellt att ersätta det ursprungliga Kina slott, som med tiden förvandlats till ett ruckel. Det nya slottet kom att bli både större och förnämre, ett av Europas främsta exempel på »kineseriet«, vurmen för kinesisk kultur och livsstil.

Tidens ekonomisk-politiska lära var merkantilismen, som argumenterade för inhemsk förädlingsindustri och största möjliga överskott i handeln med utlandet. Inte minst borde lyxvaror tillverkas inom landet, helst i sådan mängd att de kunde exporteras. Sådana idéer kunde lätt kombineras med byggnadsprojekten på Drottningholms slott och kungaparets personliga intressen när man började samla olika hantverk till Kantonområdet. Det kanske främsta exemplet på hur merkantilistiska idéer sammansmälte med beundran för Kina och kungaparets personliga intressen framträder i att Lovisa Ulrika anlade en silkesmaskodling vid Drottningholm och sidenbandsväveri i Kanton; kungaparet hade sedan länge särskilt befrämjat sidentillverkningen i landet.

Fortfarande var det långt till industrialismens inledningsfas, men möjligheten att utveckla fabriker i Sverige diskuterades livligt. När man på 1700-talet använde ordet »fabrik«, till exempel om Kantons sidenbandsfabrik, stod det för den av staten omhuldade, understödda och reglerade tillverkningen i manufakturer, ett ord från latinets *manu facere*, göra för hand. I städernas manufakturer arbetade man hantverksmässigt, men med arbetarna samlade till större arbetsplatser i hopp om effektivare produktion. När »fabrik« förekommer i det följande, är det alltså med innebörden manufaktur.

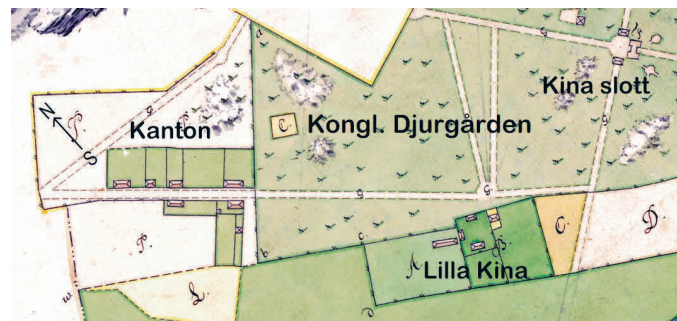
Det var ingen plötslig idé som fick kungaparet att på egen bekostnad börja bygga Kanton; deras egen insats kan för övrigt härröra ur frikostigt statligt stöd till kungaparets byggnadsverksamhet. År 1747 skildrade Carl von Linné i sin *Västgöta-resa* utförligt Jonas Alströmers manufakturverk i Alingsås med en mängd verksamhetsområden, inte minst inom textil- och metallframställning; skriften dedicerade Linné till Lovisa Ulrika. År 1754 uppfördes det som i dag kallas Lilla Kina som bostad åt kungens bössespannare, hovjägaren med uppgift att spanna hanen på kungens bössa. Därifrån drogs en allé fram till en korsning med en allé mot Lovö kyrka. Den nyanlagda allén

blev Kantongatan. Om den första tanken på en manufakturby kommit genom Linnés reserapport, kan man se den resa till Alingsås som Lovisa Ulrika och Adolf Fredrik gjorde 1757 som ett steg vidare till skapandet av en miniatyr av Alströmermanufakturerna. Året efter besöket hos Alströmer tillkom den första byggnad som betecknades fabrik. Två år senare visar en karta sex byggnader utmed den nya vägen på mark, än så länge betecknad »utanför djurgården«.

Till Kantons byggnader är det troligt att en av tidens främsta arkitekter vid de kungliga slotten, Carl Fredrik Adelcrantz, anlätades. På hans meritlista finns bland annat Drottningholmsteatern och Kina slott. Nu började manufakturbyn utmed en typisk svensk bruksgata bli verklighet. Det gick i rasande takt, från 1758 till 1762 var ett tjugotal byggnader klara. Endast ett par ledtrådar antyder hur det gick till. Byggmästaren hette Peter Lejholm och hans arbetskraft hämtades förmodligen från ditkommenderade soldater, som lämnat ett fåtal spår efter sig när de avlidit på platsen och fått några rader i dödboken.

Händelser i den tidens historia hade stor inverkan på Kantonprojektet. Dit hörde en betydande inflation. Mössorna, ett av den tidens två partier i riksdagen, tog över makten mitt i Kantons manufakturepok. Mössorna riktade sig mot de merkantilistiska idéer som omhulldes av det andra partiet, hattarna. Ett exempel på mössornas idéer är den överflödsförordning som ville minska konsumtionen av lyxvaror som kaffe, choklad, vin och inte minst ädla textilier.

Den amerikanske, svenskättade historikern H. Arnold Barton med nordisk historia som specialitet är den som (hittills) skrivit mest om Kanton, främst med sin skrift *Canton vid Drottningholm. Ett mönstersamhälle för manufakturer från 1700-talet* (1985) där merkantilismen utgör bakgrunden. Men bilden av Kanton som mönstersamhälle och merkantilistiskt projekt behöver nyanseras. Något egentligt stöd för att Kanton skulle ha skapats som ett »mönstersamhälle« lämnar inte Barton; själva ordet hör för övrigt till en senare tids språk. De första hantverkarna i Kanton var hovpistolsmeder och spetsknypplerskor vars produkter knappast var lämpliga för export. Detsamma gäller silkesstrumpvävaren som furnerade hovet med sina produkter. Endast två av verksamhetererna kan räknas som manufakturer i officiell bemärkelse, bandfabriken som till stor del producerade ordensband i siden för inhemska ordnar och smidesfabriken som tillverkade produkter för hushållen men i stor utsträckning för kungliga byggnadsprojekt.

Utanför »Kongl. Djurgården« vid Drottningholm låg det område som blev platsen för kungens och drottningens manufakturer och från 1763 benämndes Kanton. Kartan från 1760 är den första som visar framväxten av Kantonområdet. Texterna är inlagda på ett utsnitt av den ursprungliga kartan.

JONAS COLLIN 1760 (DETALJ)
SLOTTSARKIVET

Drottningens egen mullbärsodling som födde silkesmaskar räknades inte till Kanton-manufakturerna. Även H. Arnold Barton anser att kungaparets intressen och personliga initiativ hade stort inflytande i Kanton. Kanske detta intresse vägde tyngre än merkantilismens idéer när Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika byggde upp Kanton.

En annan infallsvinkel på Kantonprojektet ger konsthistorikern Merit Laine i sin avhandling om Lovisa Ulrika och Drottningholm, *En Minerva för vår Nord* (1998). Där ses Kanton som möjlighet till en omväxling i livet på Drottningholm med litterära och vetenskapliga sysselsättningar, teaterbesök och pastorala utflykter. Kanton erbjöd möjligheten att se en »idealbild av manufakturerna« med prydliga arbetare i en konstlad stadsmiljö. Laines tema ligger närmare betoningen av Kanton som uttryck för kungaparets personliga intressen och tar inte upp att de genuina manufakturerna endast var två eller vad som faktiskt producerades under projektets korta livstid.

Någon påtaglig industriell förnyelse blev det aldrig genom det kungliga projektet, men väl tillämpning av modernare arbetssätt och nya arbetsredskap, små steg mot industrisamhället. Källorna visar också att två manufakturer i Kanton fortlöpande ökade produktiviteten och tillhörde de största i sina branscher. Allt detta gör Kanton till en viktig och spännande del av historien om världsarvet Drottningholm. Manufakturprojektets historia blev kort, och många av kungaparets idéer förverkligades aldrig. Kanske är det därför det glömts bort att produkter av högsta konsthantverksmässiga värde fortfarande kan beses, till exempel i Kina slott, och utgör levande påminnelser om Kantons »fabriker« vid 1700-talets mitt.

Vill man som besökare skapa sig en bild av den lilla »staden« Kanton under dess korta »industriella« epok, kan man låta fantasin lägga till åtskilliga byggnader utmed dagens gator och inne på tomterna och fylla bilden med ett hundratal directurer, knypplerskor, bandmästare, gesäller, filhuggare, knivsmeder, silkesvinderskor, krögare och pistolsmeder som rör sig på områdets gator, där man med litet tur kan stöta på kungaparet med uppvaktning på väg att inspektera någon manufaktur.

Efter ett kommunalt beslut används nutida svenska i stavningen av Kantongatan. Samma skrivsätt används för området Kanton. Husen behåller de ursprungliga namnen Canton 1–9. Numreringen börjar närmast Kina slott och slutar vid Ekerövägen.

Kantongatans bebyggelse utgör tillsammans med Drottning-

holm ett Riksintresse för kulturmiljövård. Byggnaderna är statliga byggnadsminnen sedan 1935. Enligt skyddsbestämmelser 2014 är planlösningar, stommar och exteriörer skyddade liksom i princip alla andra byggnader. K-märkning tillämpas inte, då området ligger inom skyddsområdet för världsarvet.